

**RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE
EMIGRATIE VAN AGRARIËRS**

SIGN: L27-455
EX. NO: A
MLV: 1992140504

Februari 1992

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE EMIGRATIE VAN AGRARIËRS

Kamphuis, B.M.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1992

Mededeling 455

ISBN 90-5242-153-6

39 p., Eng.sum.

Op basis van gesprekken met ruim vijftig personen die betrokken zijn bij emigratie van agrariërs wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in de belangstelling voor emigratie vanaf 1988. Ingegaan wordt op de redenen voor emigratie en het aantal emigranten naar landen binnen en buiten Europa. Tevens wordt inzicht gegeven in het aanbod van agrarische bedrijven op basis van een analyse van relevante advertenties in landbouwbladen. Er blijkt een toenemende belangstelling te bestaan voor emigratie binnen Europa, waarbij de aandacht zich onder meer richt op de voormalige DDR.

Emigratie/Landbouw/Europa

ABSTRACT

RECENT DEVELOPMENTS IN EMIGRATION OF DUTCH FARMERS

This report gives insight into the development of emigration of Dutch farmers since 1988. It mentions the reasons Dutch farmers had for leaving their country. It also gives an estimate of the number of emigrants to various countries in Europe as well as in other continents. For this survey more than fifty persons who are involved in the emigration of farmers have been interviewed. Besides, the report contains the results of an analysis of real estate advertisements in Dutch farmers' weeklies.

One conclusion of this survey is that Dutch farmers have a growing interest in emigration to countries in Europe, particularly to the former German Democratic Republic.

Emigration/Dutch farmers/Europe

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
SUMMARY	11
1. ACHTERGROND EN DOEL VAN HET ONDERZOEK	15
2. OPZET VAN HET ONDERZOEK	17
3. DE BELANGSTELLING VOOR EMIGRATIE IN DE AFGELOPEN JAREN	19
3.1 Algemeen	19
3.2 De belangstelling voor emigratie bij agrariërs	20
3.3 Landen waarop de emigratie zich richt	22
4. HET AANBOD VAN AGRARISCHE BEDRIJVEN IN HET BUITENLAND	28
4.1 De adverteerders en hun advertenties	28
4.2 Het aanbod	28
5. TOEKOMSTVERWACHTINGEN VOOR EMIGRATIE VAN AGRARIËRS	31
6. SLOTBESCHOUWING	33
LITERATUUR	35
BIJLAGE	37
1. Organisaties betrokken bij emigratie van agrariërs	38

Woord vooraf

Ruimte is een schaars goed in Nederland en dit vormt sinds jaar en dag een reden voor agrariërs om elders in de wereld hun geluk te beproeven. In 1989 heeft LEI-DLO de publikatie "Boeren en emigratie" uitgebracht waarin J.H.A. Hillebrand verslag doet van de resultaten van een onderzoek naar de belangstelling van agrarische bedrijfshoofden en jongeren voor emigratie. Sinds die tijd zijn er enkele ontwikkelingen geweest die mogelijk van invloed zijn op de belangstelling voor emigratie onder agrariërs. Daarbij gaat het onder meer om de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa en de heroriëntering van het EG-landbouwbeleid. Tegen deze achtergrond heeft het Emigratiebestuur in overleg met enkele bij emigratie betrokken instanties LEI-DLO verzocht om een beknopt aanvullend onderzoek te verrichten. Doel van dit onderzoek is na te gaan of zich verschuivingen in de belangstelling voor emigratie hebben voorgedaan of wellicht in de naaste toekomst zullen voordoen.

Het onderzoek is uitgevoerd door Ir. B.M. Kamphuis in nauwe samenwerking met P.N. Bouwman. Het conceptrapport is besproken met vertegenwoordigers van de verschillende instanties die betrokken zijn bij migratie van agrariërs.

Dank gaat uit naar al degenen die tijd hebben genomen om met de onderzoekers van gedachten te wisselen over dit onderwerp en die informatie hebben verschaft.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, februari 1992

Samenvatting

Onder Nederlandse agrariërs bestaat grote belangstelling voor emigratie, die ondermeer voortkomt uit de in sommige opzichten beperkte mogelijkheden om hier een bedrijf te starten, op te bouwen en uit te breiden. Sommigen zien betere perspectieven in andere landen, zowel binnen als buiten Europa. Door de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa, met name de hereniging van de twee Duitslanden, zijn daaraan sinds kort nieuwe mogelijkheden toegevoegd.

Het Emigratiebestuur heeft in overleg met andere maatschappelijke en overheidsorganisaties, die betrokken zijn bij emigratie van agrariërs, aan LEI-DLO verzocht na te gaan in hoeverre deze ontwikkelingen in de afgelopen jaren hebben geleid tot veranderingen in de omvang en richting van de belangstelling voor emigratie bij agrariërs. Binnen het beperkte kader van dit onderzoek is getracht antwoord te geven op deze vraag door gesprekken met personen die betrokken zijn bij emigratie van agrariërs en door een analyse van relevante advertenties in landbouwbladen.

Wie wil emigreren?

Uit de gehouden gesprekken blijkt dat de belangstelling voor emigratie onder boeren en tuinders in de afgelopen jaren is toegenomen. Naast de velen die wel geïnteresseerd zijn in de vestigingsmogelijkheden in andere landen, maar zelf niet kunnen of willen emigreren, kunnen globaal de volgende groepen worden onderscheiden. De eerste en belangrijkste groep wordt gevormd door in het algemeen jonge boeren met een modern bedrijf, die emigratie zien als een uitdaging om iets nieuws op te bouwen, een groter en moderner bedrijf, dat niet alleen voor henzelf, maar ook voor hun nog jonge kinderen de mogelijkheid biedt voor expansie op lange termijn. Deze mensen beschikken over voldoende kapitaal om een nieuw bedrijf te kopen en uit te bouwen.

De tweede groep bestaat uit wat oudere boeren met opvolger(s). Emigratie komt voor deze groep minder voort uit de behoefte van het huidige bedrijfshoofd, maar is volgens hen de beste manier om een goede start te bieden aan de volgende generatie. Ook deze groep beschikt in het algemeen over voldoende kapitaal.

De derde groep wordt gevormd door jongeren uit de agrarische wereld, met geen of weinig kapitaal die geen mogelijkheid zien om binnen Nederland een agrarisch bedrijf te beginnen en waarvoor het buitenland deze mogelijkheden blijkbaar wel biedt.

Naast deze drie groepen die grotendeels gericht zijn op blijvende vestiging in het buitenland kan volgens de verkregen informatie ook een vierde groep worden onderscheiden, bestaande

uit agrarische ondernemers die naast hun bedrijf in Nederland een productiebedrijf in het buitenland beginnen, bijvoorbeeld als oplossing voor de hoge loonkosten van arbeidsintensieve teelten in Nederland.

Waarheen emigreert men?

Van de vele belangstellenden emigreren er uiteindelijk maar weinig. Er zijn vele factoren die mensen ervan kunnen weerhouden om te emigreren, zoals bijvoorbeeld een sterke binding met familie- en kennissenkring of te weinig vermogen om elders een bedrijf te starten. Volgens de geïnterviewde personen die direct betrokken zijn bij emigratie neemt het besluitvormingsproces vaak enige jaren in beslag. Bij de definitieve vestigingskeuze spelen vele factoren een rol. Daarbij gaat het onder meer om het aanbod in de diverse landen, dat wil zeggen het aanbod van grond en produktierechten alsook de ruimte die wordt geboden voor bedrijfsontwikkeling op langere termijn. Het is moeilijk een volledig beeld te krijgen van het aantal boeren en tuinders dat zich in de afgelopen jaren in de diverse landen heeft gevestigd, omdat er geen volledige statistiek naar beroepsgroep bestaat.

Uit de verkregen informatie komt naar voren dat van de landen buiten Europa Canada het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse agrariërs is. Daar vestigden zich in 1991 ongeveer dertig agrariërs. In andere landen buiten Europa (Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten en Brazilië) werden vanuit Nederland maar enkele agrarische bedrijven gevestigd.

Binnen Europa is Frankrijk het belangrijkste emigratieland, met eveneens ongeveer dertig emigranten. Eind jaren tachtig was ook Denemarken in trek, maar de belangstelling is nu sterk teruggelopen tot ongeveer tien in het afgelopen jaar. Daarentegen is de belangstelling voor België (Vlaanderen) sterk toegenomen. Naast de vele boeren uit de grensstreken die daar grond hebben, hebben zich daar in het afgelopen jaar ongeveer twintig bedrijven uit Nederland gevestigd.

Door de hereniging van Duitsland hebben zich nieuwe mogelijkheden voor emigratie aangediend. Er is een grote belangstelling voor de voormalige DDR, waar in het afgelopen jaar rond de twintig mensen een agrarisch bedrijf begonnen. Verder hebben zich ongeveer twintig à dertig boeren en tuinders gevestigd in Engeland, Ierland en in de Zuideuropese landen.

De totale migratie vanuit Nederland binnen Europa wordt op basis van de verkregen informatie geraamd op 100 à 125 bedrijven. Samen met de circa veertig agrariërs die zich hebben gevestigd in landen buiten Europa gaat het in totaal om circa 150 agrarische emigranten. Daarnaast hebben zich in verschillende landen jongeren gevestigd, die trachten een startkapitaal te vergaren door op bedrijven van anderen te gaan werken, bijvoorbeeld in Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten of in een van de Nederlandse nederzettingen in Brazilië.

Het aanbod van agrarische bedrijven in het buitenland

Uit een analyse van advertenties in het weekblad *Boerderij* komt naar voren dat er in het eerste halfjaar van 1988 143 verschillende bedrijven zijn aangeboden en in 1991 174, ofwel gemiddeld 5,5 respectievelijk 6,7 bedrijven per week. Daarnaast zijn er veel advertenties waarin geen specifiek omschreven bedrijven worden aangeboden, maar meer algemeen op emigratiemogelijkheden wordt gewezen.

Afgaande op het aanbod van bedrijven in de *Boerderij* zijn Frankrijk, Duitsland, Denemarken en België de belangrijkste emigratielanden binnen Europa en Canada buiten Europa. Er hebben zich enkele verschuivingen voorgedaan. Zo is het aanbod vanuit Denemarken sterk afgenomen. Daartegenover staat een groei in bijna alle andere Europese landen. Ook het aanbod van buiten Europa laat voor de meeste emigratielanden een groei zien.

Toekomstverwachtingen ten aanzien van migratie van agrariërs

Gezien de verwachte verdere inperkingen van de expansieruimte voor agrariërs in Nederland ligt een toename van emigratie in de lijn der verwachtingen. De geraadpleegde informanten verwachten echter geen sterke groei. De indruk bestaat dat Canada wegens het stabiele politieke en financieel-economische klimaat een belangrijke plaats zal blijven innemen in de totale emigratie vanuit Nederland, niet alleen voor de melkveehouderij, maar ook voor andere bedrijfstakken. Bij een minder beschermend beleid voor de zuivelsector in Canada zou een verschuiving van de emigratie naar Europa kunnen optreden. Binnen Europa zal volgens de meeste informanten Frankrijk het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse boeren en tuinders blijven. Daarnaast zal ook België zijn aantrekkingskracht behouden, vooral voor intensieve veehouderij en melkveehouderijbedrijven. Voor akkerbouwers lijken de meeste mogelijkheden te liggen in de voormalige DDR, omdat daar nog de ruimte voor grote akkerbouwbedrijven aanwezig is die men in Nederland ontbeert. Men verwacht dat de onzekerheden ten aanzien van vestiging aldaar in de komende jaren grotendeels zullen worden opgelost. Ook voor tuinders ziet men er goede mogelijkheden voor bedrijfsvestiging, vooral rond de steden. In verband met de nog weinig stabiele politieke en sociaal-economische situatie in de Oosteuropese landen en de voormalige Sovjet-Unie wordt op korte termijn geen emigratie van betekenis naar deze landen verwacht.

Begeleiding en bemiddeling

Emigratie raakt gezin en bedrijf tot op de kern en vraagt daarom om een zorgvuldige besluitvorming. Het specifieke van emigratie van agrariërs vergeleken met vele andere beroepsgroepen is dat er meestal veel kapitaal mee gemoeid is. Daardoor kunnen

financiële en agrarische aspecten in de besluitvorming de boven-
toon gaan voeren ten koste van meer persoonlijke zaken. Deze per-
soonlijke aspecten blijken echter een grote rol te spelen bij de
definitieve keuzes die worden gemaakt en bepalen mede het succes
van emigratie. Deskundige voorlichting over alle aspecten van
emigratie is daarom zeer belangrijk. Juist ten aanzien van de
Europese landen, waarvoor nu grote belangstelling bestaat, blijkt
deze niet altijd beschikbaar te zijn. Om potentiële emigranten
beter te kunnen begeleiden zou het verder aanbeveling verdienen
om nader te onderzoeken welke problemen agrarische migranten in
de diverse landen ondervinden en wat de achtergronden zijn van
het slagen of mislukken van bedrijfsvestiging in het buitenland.

Summary

Many Dutch farmers are interested in emigration. Among the reasons are the restricted possibilities for starting and extending a farm in the Netherlands. Some farmers see better opportunities in other countries both in Europe and outside. The developments in Central and Eastern Europe, above all the reunification of Germany, have created more opportunities. The Dutch Board of Emigration - an organisation in which several governmental and other public institutions participate - asked LEI-DLO to set up a brief inquiry into the possible changes in interests for emigration of Dutch farmers since the last survey in 1988. The purpose of this study is to gain insight into the number of farmers interested in emigration and the countries they wish to go to. Within the limited framework of this study more than fifty interviews were held and an analysis of real estate advertisements in Dutch farmers' weeklies was carried out.

Who wants to emigrate?

The interviewees have noticed a growing interest in emigration among Dutch farmers during the last few years. Of all farmers who expressed interest for emigration, however, only a few actually did emigrate. There are several reasons that may withhold people from emigration. Among these are lack of financial means for buying a farm, strong family ties and friends, whom they do not want to leave.

The agricultural emigrants may be divided into several groups. The first and most important group is that of young farmers having a modern farm. They see emigration as a challenge to build a larger and still more modern farm that offers themselves and their children enough opportunities for expansion in the longer run.

The second group consists of older farmers who have one or more successors. They see emigration as the most obvious solution for a good start for the next generation. These two groups have enough capital for settling abroad. This is not the case for the third group that mainly consists of farmers' sons, lacking the money to start a farm in the Netherlands but seeing possibilities in other countries, sometimes after earning money on farms abroad.

Besides these three groups aiming at settlement abroad a fourth group can be distinguished that consists of agricultural entrepreneurs starting a production unit abroad while keeping their enterprise in the Netherlands. They merely do this in order to take advantage of the lower costs of land and labour in foreign countries.

To which countries do the Dutch farmers emigrate?

Several factors determine the choice of the country in which a farmer eventually settles. Among the most important factors is the supply of land, farms and production quota. The available possibilities for expansion appeal to Dutch farmers as well. Since statistics about the number of emigrants by profession and by country are not available, it is very difficult to get a complete overview of the number of Dutch farmers that settled in other countries in recent years.

From the acquired information it appears that Canada is the most important emigration country outside Europe. In 1991 about thirty farmers started a new life there. In other non-European countries, such as New Zealand, Australia, Brazil and the USA, only a few farmers settled.

Most of the agricultural emigrants stayed in Europe. In 1991, about thirty farmers went to France. Some years ago Denmark appealed to the Dutch farmers as well, but by now the number of emigrants to this country has diminished to about ten families. On the other hand the interest for Belgium (Flanders) is growing. Apart from many farmers who have land in Belgium, more and more farmers decide to install their farm across the border. In 1991 there were about twenty. The reunification of Germany and the transformation of the agricultural structure in the former German Democratic Republic created new opportunities for Dutch farmers. Last year about twenty farmers started a new enterprise there. Apart from that, about twenty farmers and horticultural growers began a holding in other European countries, for example in Great-Britain, Ireland and the South-European countries.

Altogether the total agricultural emigration from the Netherlands to other European countries is estimated at 100 - 125 holdings. In addition to about 40 farmers and growers who left for countries outside Europe, the total number is estimated at about 150.

Besides several young Dutchmen went to various countries for earning enough money to be able to start their own enterprise, for example to New Zealand, the USA or to one of the Dutch settlements in Brazil.

The supply of agricultural holdings abroad

An analysis of the advertisements in the Dutch farmers' weekly "Boerderij" shows that the supply of farms in foreign countries has increased in recent years. In the first half of 1988, 143 holdings were offered compared with 174 in the same period of 1991. This amounts to an average of 5.5 and 6.7 per week respectively. Besides, there are several advertisements in which estate-agencies do not offer special farms, but introduce themselves as specialists in support to farmers in matters concerning emigration. Looking at the supply of enterprises and land

in this magazine France, Germany, Denmark and Belgium are the most important emigration countries for Dutch farmers in Europe and Canada outside Europe. The number of offers from Denmark decreased in recent years, while the supply from other countries generally increased.

Expectations for future migration of farmers

In majority the persons interviewed expect a further increase of emigration of Dutch farmers and growers. Among the main reasons they mentioned, are the increasing restrictions for agriculture in the Netherlands in view of the protection of the environment and natural scenery. Because of its stable political and socio-economic climate Canada probably will remain an important destination, not only for dairy farmers but for other agricultural emigrants as well. Should the protection of dairy products in Canada be reduced - which is possible in the framework of the free trade treaty between Canada, the USA and Mexico - a shift of emigration towards Europe may be generated. Most of the interviewees expect that within Europe France will remain the most important emigration country for Dutch farmers. Belgium also will remain attractive, especially for intensive livestock farmers and dairy farmers. For arable farming the best opportunities seem to be in the former GDR because large areas of land are still available there. The expectations are that the existing uncertainties concerning settlement in this country will for the most part be solved in the next few years. The opportunities for horticulture are also estimated to be good.

Because of the less stable political and economic situation in the East-European countries and the former Soviet Union, emigration to these countries probably will be negligible in the near future.

Consultancy and support

Emigration affects both the farm and the family very deeply. Decisions have therefore to be taken very carefully. A major difference between emigration of farmers and that of other professions is the great amount of capital involved. For that reason financial and agronomic aspects may dominate in the decision making process at the expense of more personal aspects. These personal aspects appear to play an important role, however, in the final decisions. They are also of crucial importance to the success of emigration. For that reason it is important that potential agricultural emigrants can get expert information on all aspects of emigration to the countries concerned. For the European countries that are of interest to Dutch farmers, no complete information is available. In order to offer better information to potential emigrants it is recommended to do research on the problems that agricultural emigrants experience in the various countries, and analyse the reasons for success and failure.

1. Achtergrond en doel van het onderzoek

In 1988 is door LEI-DLO het onderzoek "Boeren en emigratie" verricht (Hillebrand, 1989). Uit dit onderzoek komt naar voren dat er onder agrarische bedrijfshoofden en jongeren een vrij grote belangstelling voor emigratie bestaat. Deze belangstelling komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het bezoeken van voorlichtingsbijeenkomsten, het aanvragen van informatie en het maken van oriënterende reizen naar het buitenland. De belangrijkste redenen om naar het buitenland te willen vertrekken zijn voor bedrijfshoofden de produktiebeperkende maatregelen, de onzekerheid ten aanzien van het toekomstige landbouwbeleid en het belastingklimaat in Nederland. Voor de agrarische jongeren zijn de geringe mogelijkheden om zich hier als zelfstandige boer of tuinder te vestigen of het ouderlijke bedrijf uit te breiden de belangrijkste drijfveer. Uit het onderzoek kwam echter ook naar voren dat er wel belangstelling voor emigratie bestaat, maar dat het aantal agrariërs met vastomlijnde plannen in die richting tamelijk klein is. Deze discrepantie wordt veroorzaakt door het feit dat er nogal wat factoren zijn die mensen ervan weerhouden om zich in een ander land te vestigen. Voor een deel gaat het om persoonlijke zaken als binding met familie en kennissenkring en angst voor het onbekende, voor een deel zijn er belemmeringen in de financieel-economische sfeer ofwel onvoldoende eigen vermogen om in het buitenland een bedrijf met perspectief te kunnen verwerven.

In de korte tijd die sinds het onderzoek is verstreken, zijn er enkele ontwikkelingen geweest die van invloed kunnen zijn op de belangstelling van agrariërs voor emigratie. In de eerste plaats kunnen worden genoemd de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa, die hebben geleid tot de hereniging van Duitsland en tot een hervorming van de politieke en economische structuur in de Midden- en Oosteuropese landen. Daarmee is niet alleen een vroeger wel eens genoemde reden voor emigratie, namelijk de "communistische dreiging", weggevallen maar is er letterlijk en figuurlijk meer ruimte gekomen voor emigratie. Ten tweede is in de afgelopen jaren het Nederlandse mest- en milieubeleid verder aangescherpt en vindt een heroriëntering plaats van het EG-landbouwbeleid, waardoor de expansiemogelijkheden voor de Nederlandse landbouw verder onder druk komen te staan.

Bij de instanties die te maken hebben met emigratie van agrariërs, bestaat er behoefte aan meer inzicht in de eventuele effecten hiervan op de belangstelling voor emigratie bij agrariërs. Aan LEI-DLO is verzocht een daarop gericht onderzoek van beperkte omvang te verrichten.

Het doel van dit onderzoek is na te gaan of zich in de afgelopen drie à vier jaar verschuivingen in de belangstelling van

agrariërs voor emigratie hebben voorgedaan en of die zich in de toekomst zullen voordoen. De hieraan gekoppelde onderzoeksvragen zijn als volgt geformuleerd:

- Is de belangstelling van Nederlandse agrariërs voor emigratie naar landen elders in Europa sinds 1988 gestegen?
- Hebben zich als gevolg hiervan wijzigingen voorgedaan in de belangstelling voor vestiging in landen buiten Europa?

2. Opzet van het onderzoek.

De vraagstelling richt zich op mogelijke veranderingen in de belangstelling van agrariërs voor emigratie. Nader omschreven gaat het hierbij om de belangstelling van agrariërs om zich buiten Nederland te vestigen om daar een agrarisch bedrijf te beginnen. Aansluitend op de studie van Hillebrand richt dit onderzoek zich niet alleen op bedrijfshoofden, maar ook op agrarische jongeren. In 1988 is een uitgebreide enquête gehouden onder boeren in Nederland, maar binnen het beschikbare budget was nu geen ruimte voor een (aanvullende) enquête onder boeren. Getracht is de benodigde informatie te verkrijgen via het interviewen van personen die betrokken zijn bij emigratie van agrariërs en door een analyse van advertenties waarin grond en bedrijven in het buitenland worden aangeboden.

De potentiële emigrant kan voor informatie over mogelijke emigratielanden en voor begeleiding van de emigratie een beroep doen op verschillende instanties. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds maatschappelijke en overheidsorganisaties en anderzijds particuliere bemiddelingsbureaus en makelaars. In bijlage 1 is een korte beschrijving opgenomen van de verschillende organisaties. Van de maatschappelijke organisaties zijn de emigratiecentrales reeds vanaf de jaren vijftig betrokken bij emigratie van agrariërs, onder andere via hun regionale emigratieconsulenten. Door een reorganisatie zijn deze nu ondergebracht bij het Nederlands Migratie Instituut. Daarin werken naast de emigratiecentrales een tiental andere organisaties samen, die vooral zijn gericht op reëmigratie en migratie van vluchtelingen. Van overheidswege is op dit gebied werkzaam de Directie voor de Migratie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Verder kan in dit verband worden genoemd de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM), die voornamelijk een informatieve taak heeft.

De landbouworganisaties hebben hun bemoeienis met emigratie grotendeels gedelegeerd aan de emigratiecentrales. Ze participeren nog wel in de besturen hiervan. Daarnaast hebben de landbouworganisaties met emigratie te maken via verschillende geleidingen onder andere via de sociaal-economische voorlichtingsdienst, de boekhoudbureaus en de afdelingen grond- en pachtzaken. Ook zijn de ambassades van de verschillende emigratielanden in meer of mindere mate betrokken bij of op de hoogte van emigratie van agrariërs uit Nederland. Dit geldt evenzeer voor de landbouwat-taché's van Nederland in het buitenland, van wie enkele een specifieke emigratie-taak hebben.

Naast de hiervoor genoemde maatschappelijke en overheidsorganisaties zijn particuliere bemiddelingsbureaus en makelaars betrokken bij emigratie van agrariërs. Daarbij gaat het om een ge-

varieerde groep, uiteenlopend van boeren die als nevenactiviteit potentiële emigranten begeleiden, tot ondernemingen in vastgoed-beheer als ook banken en Kamers van Koophandel.

In totaal zijn met ruim 50 personen gesprekken gevoerd. Van hen waren 20 personen werkzaam of direct betrokken bij de hiervoor genoemde maatschappelijke en overheidsorganisaties. De overigen waren meer commercieel betrokken bij emigratie (makelaars e.d.). Het doel van de gevoerde gesprekken was het verkrijgen van inzicht in de omvang van de belangstelling voor emigratie, het aantal emigranten, de belangrijkste emigratielanden met hun voor- en nadelen en de achtergronden van eventuele verschuivingen in de belangstelling voor emigratie in de afgelopen jaren. Verder is gevraagd naar de verwachtingen ten aanzien van emigratie van agrariërs in de naaste toekomst en naar mogelijke problemen en knelpunten, die agrariërs kunnen ondervinden. Vaak waren geen kwantitatieve gegevens beschikbaar, zodat de verslaglegging in belangrijke mate kwalitatief van aard is.

Om meer inzicht te krijgen in de ontwikkelingen in de emigratie van boeren is naast deze gesprekken een analyse uitgevoerd van advertenties in landbouwbladen waarin boerderijen en/of cultuurgrond in het buitenland te koop of te huur worden aangeboden. Het meest frequent komen deze voor in de tijdschriften "Boerderij" en "Oogst". Voor dit onderzoek is het advertentieaanbod in de eerste helft van 1991 vergeleken met dat in de eerste helft van 1988. Omdat Oogst in 1988 nog niet bestond is de analyse in hoofdzaak gericht geweest op Boerderij. Wel is voor 1991 een aantal nummers van Oogst vergeleken met Boerderij. Daarbij bleek het advertentieaanbod met betrekking tot emigratie in Oogst veel kleiner te zijn dan in Boerderij, maar qua samenstelling er grotendeels mee overeen te komen.

De analyse van de advertenties geeft geen directe informatie over de omvang en richting van de belangstelling voor emigratie, maar indirect wel, aangezien een nauwe relatie tussen de vraag en het aanbod verondersteld mag worden. Er is aandacht besteed aan de soorten advertenties, de frequentie waarin deze zijn geplaatst, de landen waarop de advertenties betrekking hebben en het soort bedrijven en oppervlakte cultuurgrond die worden aangeboden.

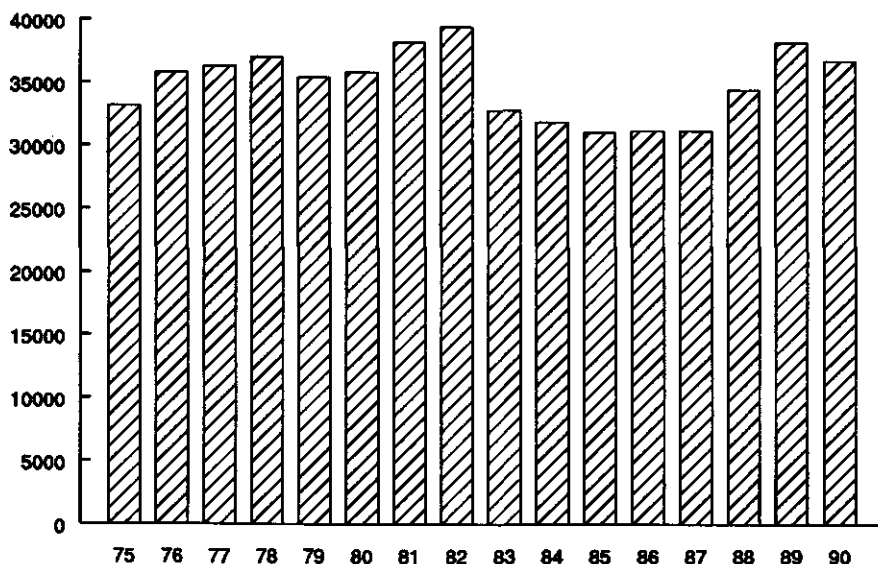
Verslaglegging

In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op de belangstelling voor emigratie bij verschillende categorieën agrariërs en op de omvang van de emigratie naar de diverse landen. Daarbij zal enige achtergrondinformatie wordt verschaft die is verkregen tijdens de gehouden gesprekken. Daarna zullen de resultaten van het advertentieonderzoek worden weer gegeven, waarbij onder andere wordt ingegaan op geconstateerde verschuivingen naar land. Het rapport wordt afgesloten met een korte beschouwing over mogelijke ontwikkelingen in de emigratie van agrariërs en enige slotopmerkingen.

3. De belangstelling voor emigratie in de afgelopen jaren

3.1 Algemeen

Volgens de gegevens van het CBS emigreren er jaarlijks rond de 35.000 Nederlanders (zie figuur 3.1). Daarbij gaat het om personen met de Nederlandse nationaliteit die zich voor meer dan 360 dagen in het buitenland vestigen en deze verandering van woonplaats hebben doorgegeven aan de gemeente waar ze vóór de emigratie woonden. De samenstelling van deze groep is zeer gevarieerd en omvat bijvoorbeeld stagiaires die een tijdelijke werkplaats hebben gevonden in het buitenland, werknemers van bedrijven die tijdelijk worden uitgezonden en gezinnen die zich definitief hebben gevestigd in een ander land. De omvang van de emigratie van Nederlanders laat vanaf het midden van de jaren zeventig een stijging zien tot en met 1982. Daarna is sprake van een daling. Eind jaren tachtig neemt het aantal emigranten weer toe tot 1989, waarna het aantal weer afneemt. Ongeveer de helft van de emigrerende Nederlanders verhuist binnen Europa, hoofdzakelijk binnen de EG. De belangrijkste vestigingslanden binnen Europa zijn België en Duitsland.

Figuur 3.1 Emigratie van Nederlanders; 1975-1990

Bron: CBS-Maandstatistiek Bevolking, diverse jaargangen.

Emigratie = vestiging in het buitenland voor meer dan 360 dagen.

Buiten Europa vormen Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba de belangrijkste emigratielanden voor Nederlanders. Daarbij gaat het veelal om remigratie. Daarnaast gaan er relatief veel mensen naar de Verenigde Staten.

3.2 De belangstelling voor emigratie bij agrariërs

Uit het onderzoek van Hillebrand blijkt dat in 1988 circa 17% van de agrariërs in de leeftijd van 30-65 jaar weleens met de gedachte speelde om te emigreren. Een deel van hen heeft informatie aangevraagd bij bemiddelende instanties en/of makelaars, is naar voorlichtingsbijeenkomsten geweest of heeft een reis gemaakt om de mogelijkheden te verkennen. Slechts een klein deel (1%) van hen had concrete plannen voor emigratie. Als redenen voor emigratie werden produktiebeperkende maatregelen als ook de onzekerheid over het toekomstige landbouwbeleid evenals de belastingdruk genoemd. De situatie ten aanzien hiervan is in de afgelopen jaren niet verbeterd. Integendeel, de toegestane quota voor melk zijn verder ingekrompen en de maatregelen in het kader van het milieu- en mestbeleid zijn verder aangescherpt. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat de belangstelling voor emigratie in de agrarische sector in de afgelopen jaren is toegenomen. Daarover zijn geen cijfers beschikbaar, maar alle geïnterviewde personen wijzen op een sterk toegenomen deelname van agrariërs aan informatiebijeenkomsten over emigratie, studiereizen en dergelijke. Duidelijke voorbeelden hiervan vormen de in november 1990 gehouden informatiebijeenkomst over vestigingsmogelijkheden in Frankrijk en een soortgelijke bijeenkomst gehouden in juni 1991, gericht op de voormalige DDR, waaraan ruim 400 respectievelijk ruim 600 belangstellenden deelnamen. Ook de meer reguliere voorlichtingsbijeenkomsten, die worden georganiseerd door sommige makelaars en door de emigratieconsulenten worden nu drukker bezocht dan enige jaren geleden. Sommige informanten spreken over een verdubbeling van het aantal bezoekers ten opzichte van enige jaren geleden. In totaal gaat het om enige honderden bezoekers.

De belangstelling voor emigratie is zeer breed binnen de agrarische wereld, uiteenlopend van mensen die wel een grote belangstelling hebben voor het reilen en zeilen in bepaalde emigratielanden, maar zelf niet willen of kunnen emigreren, tot degenen die daadwerkelijk vertrekken. Op grond van de verkregen informatie kunnen de agrarische emigranten in enige groepen worden verdeeld met elk eigen beweegredenen.

De eerste en belangrijkste groep wordt gevormd door in het algemeen jonge boeren, die het bedrijf na overname hebben gemoderniseerd en uitgebouwd en nu nauwelijks mogelijkheden zien om hiermee binnen de Nederlandse situatie door te gaan. Deze ondernemers zien emigratie als een nieuwe uitdaging om iets nieuws op te bouwen, een groter en moderner bedrijf, dat niet alleen voor

henzelf, maar ook voor hun nog jonge kinderen de mogelijkheid biedt voor expansie op lange termijn. Deze mensen beschikken over voldoende kapitaal om een nieuw bedrijf te kopen en uit te bouwen.

De tweede groep bestaat uit wat oudere boeren met opvolger(s). Emigratie komt voor deze groep minder voort uit de behoefte van het huidige bedrijfshoofd, maar is volgens hen de beste manier om een goede start te bieden aan de volgende generatie. Ook deze groep beschikt in het algemeen over voldoende kapitaal.

De derde groep wordt gevormd door jongeren uit de agrarische wereld, met geen of weinig kapitaal die geen mogelijkheid zien om binnen Nederland een agrarisch bedrijf te beginnen en waarvoor het buitenland deze mogelijkheden blijkbaar wel biedt.

Naast deze drie groepen die vooral gericht zijn op blijvende vestiging in het buitenland kan volgens de verkregen informatie nog een vierde groep worden onderscheiden, bestaande uit agrarische ondernemers die naast hun bedrijf in Nederland een "zusterbedrijf" beginnen om bestaande knelpunten in de produktie op te lossen. Daarbij gaat het onder andere om grote tuinbouwbedrijven die een oplossing voor de hoge loonkosten van arbeidsintensieve teelten zoeken door deze gewassen in Zuid- en Oost-Europa te telen. Het gaat hierbij niet om een grote groep bedrijven, maar er wordt wel een groei in deze categorie verwacht.

Zoals hiervoor is weergegeven wordt de belangstelling voor emigratie voor zittende boeren onder andere ingegeven door de beperkingen die men in Nederland ondervindt om het bedrijf verder te ontwikkelen. De belangstelling richt zich dan ook op landen waar ruime ontwikkelingsmogelijkheden voorhanden zijn. Voor akkerbouwers en veehouders worden deze onder andere bepaald door de beschikbaarheid van voldoende grond van goede kwaliteit en goede klimaatomstandigheden. Daarnaast is van belang dat er ruimte wordt geboden voor bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling. Daarbij gaat het onder andere om de beschikbaarheid van produktierechten, met name voor de melkproduktie, maar ook om de regeling ten aanzien van het gebruik van grond en gebouwen. De kwaliteit van de gebouwen en inventaris speelt een minder grote rol, omdat deze relatief snel kunnen worden aangepast. Van groot belang is de kwaliteit van de agrarische infrastructuur (toelevering en afzet) en de economische en politieke stabiliteit van de betreffende landen.

Naast deze bedrijfsgebonden aspecten wordt de keuze van de bedrijfsvestiging in het buitenland vooral bepaald door persoonlijke en sociaal-culturele factoren. In het algemeen zoekt men een omgeving, waar de leefomstandigheden niet al te zeer afwijken van die in Nederland en men kan terugvallen op andere Nederlanders. Religie speelt daarbij volgens de informanten nog steeds een belangrijke rol. Daarnaast wordt onder meer gekeken naar de scholingsmogelijkheden voor de kinderen alsook hun mogelijkheden

om werk te vinden buiten het bedrijf. Ook de afstand tot Nederland vormt ondanks de toegenomen mogelijkheden voor het onderhouden van contact met familie en kennissen, een belangrijk aspect in de besluitvorming. Verhuizen binnen Europa wordt daarom door velen aantrekkelijker gevonden dan emigreren naar landen buiten Europa. Jongeren die een bedrijf willen beginnen hechten minder aan deze aspecten. Voor hen is vooral van belang of er mogelijkheden zijn om met veel inzet van arbeid en deskundigheid het nodige kapitaal voor een eigen bedrijf te vergaren. Daarbij zijn ze in het algemeen ook bereid om meer risico's te nemen dan oudere bedrijfshoofden met een gezin.

3.3 Landen waarop de emigratie zich richt

Het is moeilijk om goed inzicht te krijgen in de omvang en richting van de emigratie van Nederlandse agrariërs, omdat er geen statistiek met emigratiegegevens naar beroepsgroep wordt bijgehouden. Getracht is op basis van de beschikbare informatie en de gehouden gesprekken een zo volledig mogelijk beeld van het emigratiepatroon van agrariërs te krijgen.

Volgens de informanten hangen verschuivingen hierin in belangrijke mate samen met de ontwikkelingsmogelijkheden, die zich in de loop der tijd in de verschillende landen voordoen. Daarbij gaat het in de eerste plaats om de mogelijkheden om elders een bedrijf te starten en uit te bouwen. Het aanbod van bedrijven, grond en produktierechten alsook de (landbouw-)economische situatie in de verschillende landen bepalen in belangrijke mate de keuze van het emigratieland.

Tijdens de gesprekken is ingegaan op de voor- en nadelen van de verschillende landen. Daarbij gaat het om een groot aantal aspecten die van invloed zijn op het welslagen van bedrijfsvestiging in het buitenland en daarom bij de keuze van de vestigingsplaats een rol spelen.

In het volgende wordt hiervan verslag gedaan, waarbij opgemerkt dient te worden dat het gaat om indrukken over de desbetreffende landen op basis van de gehouden interviews. Er wordt dus geen volledig beeld geschetst. Dit geldt ook voor een deel van de cijfers over het aantal emigranten. Voor de meeste landen in Europa kon op basis van de verkregen informatie slechts een globale raming worden opgesteld.

Landen buiten Europa

Uit de gesprekken met makelaars en andere bij emigratie betrokken personen blijkt van de landen buiten Europa, *Canada* (nog steeds) het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse boeren te zijn. De meeste informanten vinden *Canada* een aantrekkelijk emigratieland voor Nederlandse boeren. In vele opzichten is daar nog de ruimte te vinden die in Nederland ontbreekt. De

melkveehouderij zijn vooral de relatief lage prijzen van grond en melkquotum aantrekkelijk. Wel zullen in het algemeen nogal wat investeringen nodig zijn omdat vaak moet worden begonnen in verouderde gebouwen. Mede daarom valt het rendement van bedrijfsvestiging in Frankrijk soms tegen. Daartegenover staat dat bij vestiging financiële bijdragen door de overheid worden verstrekt, onder andere voor starters met weinig vermogen. Volgens de informanten vraagt Frankrijk een goede begeleiding van bedrijf en gezin om de emigratie te doen slagen, niet alleen om de weg te vinden in de bureaucratie, maar ook om aanpassingsproblemen te overwinnen. Deze hebben volgens sommige informanten niet alleen te maken hebben met taalproblemen, maar ook met een soms weinig coöperatieve houding van de plaatselijke bevolking. Het aantal Nederlandse agrariërs dat in het afgelopen jaar een bedrijf is gestart in Frankrijk wordt geraamd op ongeveer dertig. De verwachting is dat Frankrijk door een wat ruimhartiger beleid in de toekomst meer mogelijkheden zal bieden voor emigratie, niet alleen voor veehouders, maar ook voor akkerbouwers en tuinders.

Sinds enige jaren is ook België in trek als vestigingsplaats voor Nederlandse boeren. Deze belangstelling wordt vooral ingegeven door de in vergelijking tot de situatie in Nederland minder stringente regelgeving. Niet alleen hebben veel Nederlandse boeren uit de grensstreek grond in België, maar volgens de verkregen informatie is een groeiend aantal er in de afgelopen jaren toe overgegaan om zich in België te vestigen. Dit wellicht ook mede wegens het mildere belastingklimaat. Hun aantal wordt voor het afgelopen jaar geraamd op ongeveer twintig. Mede gezien de lagere prijzen voor grond- en melkquotum wordt voor de naaste toekomst een verdere toename verwacht.

In Denemarken worden regelmatig goede bedrijven voor een relatief lage prijs aangeboden en zijn er ruime mogelijkheden om melkrechten te verkrijgen, wat Denemarken aantrekkelijk maakt als emigratieland voor melkveehouders. In totaal hebben zich sinds 1985 circa tachtig agrariërs in Denemarken gevestigd, vooral in het zuiden van Jutland, waarvan de meesten in 1988 en 1989. Daarna is de belangstelling verminderd, wellicht door de hoge rentestand en de hoge kosten voor levensonderhoud, waardoor de eventuele schuldenlast die men bij bedrijfsvestiging moet overnemen, zwaar op het bedrijf rust. Verder biedt Denemarken niet die vrijheid die de gemiddelde emigrant zoekt: de milieuwetgeving is er namelijk net zo streng of wellicht nog strenger dan in Nederland. Bovendien vinden sommige informanten dat het niet zo gemakkelijk is om in de Deense maatschappij te integreren, onder andere wegens de taal. In 1991 hebben zich ongeveer tien boeren in Denemarken gevestigd.

In de jaren zeventig zijn nog al wat akkerbouwers en veehouders naar Groot-Brittannië vertrokken, vooral omdat er voldoende grond beschikbaar was en de financieringsmogelijkheden voor nieuwe bedrijven niet ongunstig waren. Meer recent vestigden zich daar vooral jonge tuinders, aangetrokken door de goede afzetmoge-

lijkheden aldaar en een minder stringente regelgeving. In totaal wordt het aantal bedrijfsvestigingen in het Groot-Brittannië geraamd op ongeveer twintig.

De emigratie naar *Ierland* beperkt zich tot enkele veehouders. Volgens enkele zegslieden is een toename niet uitgesloten omdat er voldoende grond en melkquotum voor relatief lage prijzen te verkrijgen zijn en verder de produktiekosten laag zijn omdat door het klimaat de kosten voor gebouwen laag kunnen blijven.

Al langere tijd vestigden zich Nederlandse boeren in *Duitsland*, met name melkveehouders in de noordelijke deelstaten. Vooral door de relatief lage pacht en het wat ruimere aanbod van melkquota bood Duitsland meer mogelijkheden voor starters dan Nederland. Sinds kort zijn de mogelijkheden voor emigratie naar Duitsland sterk toegenomen door de hereniging van Duitsland en de daarmee samenhangende politieke en economische aanpassingen in de voormalige DDR. Er is een enorme oppervlakte cultuurgrond vrijgekomen, de grondprijzen zijn laag en er zijn gunstige voorwaarden op financieringsgebied. Ook gebouwen en machines zijn goedkoop te verkrijgen, maar deze voldoen vaak niet aan de eisen die gesteld worden vanuit een moderne bedrijfsvoering. Bijna alle informanten vinden de Duitse markt (nog) moeilijk. Er zijn bijvoorbeeld nog veel onzekerheden ten aanzien van de eigendomsverhoudingen, de schuldenlast van de bedrijven en de verdeling van melk- en suikerquota. Ook de volstrekt verouderde agrarische infrastructuur maakt het niet eenvoudig om een nieuw bedrijf te starten. De informatie over het aantal Nederlanders dat reeds een bedrijf is begonnen in de voormalige DDR loopt sterk uiteen. Hun aantal wordt geraamd op dertig à veertig, van wie ongeveer twintig zich in het afgelopen jaar in Duitsland hebben gevestigd. Het betreft voornamelijk akkerbouwers en melkveeouders.

Voor al de beschikbare ruimte en de daardoor in veel streken zeer lage grondprijzen, samen met het gunstige klimaat maken *Portugal* aantrekkelijk als emigratieland voor grootschalige akker- en tuinbouw. Voor de melkveehouderij geldt daarnaast nog dat er voldoende melkquotum beschikbaar is. Ook de beperkte regelgeving biedt de ondernemers veel ruimte voor expansie. De andere kant van de medaille is dat men alles zelf moet regelen omdat de agrarische infrastructuur er zeer gebrekkig is. Het is volgens de informanten moeilijk om in de Portugese samenleving te integreren en mede daarom is *Portugal* volgens hen meer geschikt voor vestiging van een "filiaal" dan voor gezin en bedrijf. Dit geldt eveneens voor *Spanje*.

Resumerend komt uit de verkregen informatie naar voren dat van de landen buiten Europa *Canada* het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse agrariërs is. Het aantal dat zich daar in het afgelopen jaar vestigde bedraagt ongeveer dertig. In andere landen buiten Europa (*Nieuw-Zeeland*, de *Verenigde Staten* en *Brazilië*) werden vanuit Nederland maar enkele agrarische bedrijven gevestigd, wat onder meer samenhangt met de ongunstige econo-

mische ontwikkelingen in deze landen. Wel vertrokken er in het afgelopen jaar enige jonge agrariërs naar deze landen, die proberen voldoende kapitaal te vergaren voor een eigen bedrijf door te gaan werken op bestaande bedrijven.

Binnen Europa is Frankrijk het belangrijkste emigratieland. Het aantal naar Frankrijk vertrokken agrariërs wordt voor 1991 geraamd op circa dertig. Eind jaren tachtig was ook Denemarken in trek, maar de belangstelling is nu sterk teruggelopen tot ongeveer tien in het afgelopen jaar. Daarentegen is de belangstelling voor België (Vlaanderen) sterk toegenomen. Naast de vele boeren uit de grensstreken die daar grond hebben, hebben zich daar in het afgelopen jaar circa twintig bedrijven uit Nederland gevestigd. Door de hereniging van Duitsland hebben zich nieuwe mogelijkheden voor emigratie aangediend. Er is in elk geval een grote belangstelling voor de voormalige DDR. Op basis van de verkregen informatie zijn daar in het afgelopen jaar rond de twintig mensen een agrarisch bedrijf begonnen. Eveneens hebben zich naar schatting ongeveer twintig à dertig boeren en tuinders gevestigd in Engeland, Ierland of de Zuideuropese landen.

De totale migratie binnen Europa wordt geraamd op 100 à 125 bedrijven. Samen met de circa 40 bedrijfsvestigingen in landen buiten Europa gaat het in totaal om circa 150 agrarische emigranten. Daarbij dient nogmaals opgemerkt te worden dat het gaat om een raming omdat het niet mogelijk was om binnen de gegeven tijd exacte informatie te krijgen over de omvang van de emigratie naar de verschillende landen.

4. Het aanbod van agrarische bedrijven in het buitenland

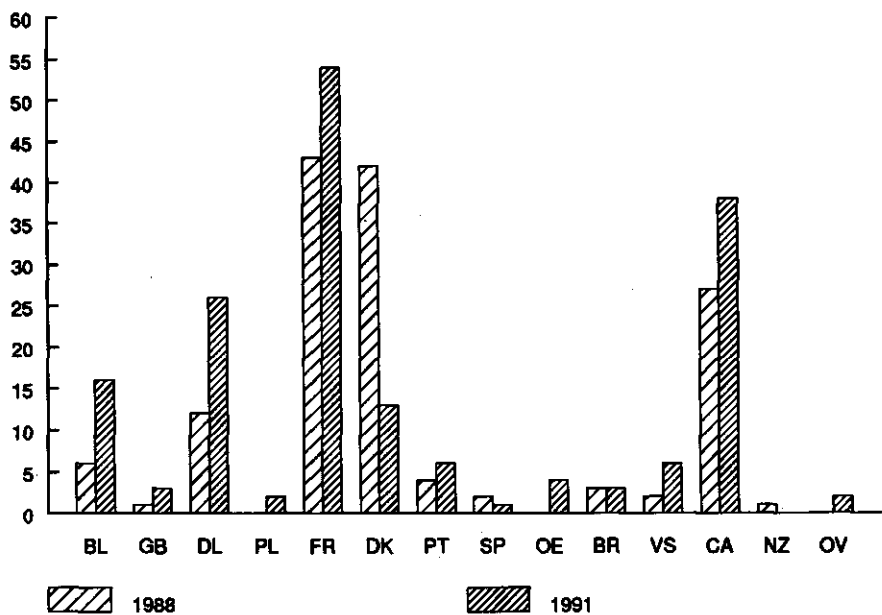
4.1 De adverteerders en hun advertenties

Bij dit onderzoek is ook getracht inzicht te krijgen in het aanbod van agrarische bedrijven en de verschuivingen daarin naar land. Dit is gedaan via een analyse van de advertenties in het weekblad Boerderij waarin agrarische bedrijven en/of cultuurgrond worden aangeboden. Vergeleken is het advertentieaanbod in de eerste helft van 1988 met dat in de eerste helft van 1991. Het aantal verschillende adverteerders is in deze drie jaar met een kwart toegenomen, van 119 tot 148. De diversiteit binnen deze groep is erg groot, uiteenlopend van boeren die hun eigen bedrijf aanbieden tot ondernemingen die bemiddelen in de aan- en verkoop en beheer van vastgoed. In beide jaren is ongeveer de helft van de advertenties afkomstig van buitenlandse adverteerders. Meestal gaat het om agrariërs die een bedrijf aanbieden. Daarnaast zijn er ook buitenlandse makelaars die in Boerderij adverteren. In totaal komen slechts elf adverteerders in beide jaren voor. Dit zijn in het algemeen de grotere professionele makelaardijen. Deze adverteren vaak niet met bedrijfsaanbiedingen maar presenteren zich via "algemene advertenties" als ondernemingen die min of meer gespecialiseerd zijn in emigratie naar een of meer emigratielanden. Soms is sprake van gezamenlijke advertenties. Een ruime meerderheid van de adverteerders in Boerderij heeft slechts één keer in de twee onderzochte perioden van 26 weken een advertentie laten opnemen. Voor de algemene advertenties betrof dit ongeveer twee derde van de adverteerders en voor de bedrijfsaanbiedingen ongeveer driekwart. In 1991 adverteerde slechts 5% van de aanbieders meer dan 13 keer, ofwel vaker dan eens per twee weken. Het gaat dan vooral om algemene advertenties.

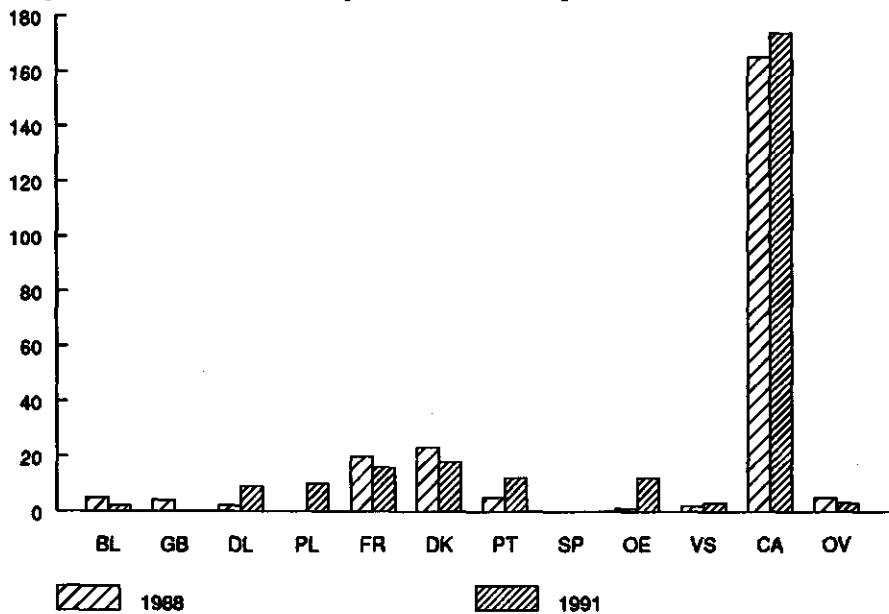
4.2 Het aanbod

In totaal werden er in 1988 344 voor dit onderzoek relevante advertenties in "Boerderij" aangetroffen en in 1991 386. Het aantal advertenties met bedrijfsaanbiedingen is met ruim een derde toegenomen, terwijl het aantal algemene advertenties met ruim 10% afnam. In 1988 had 38% van de advertenties betrekking op bedrijfsaanbiedingen, in 1991 49%. Sommige bedrijven werden vaker dan een keer aangeboden. Gemiddeld genomen geldt dit voor een derde van de aangeboden bedrijven. In totaal werden er in het eerste halfjaar van 1988 143 verschillende bedrijven aangeboden en in 1991 174, ofwel gemiddeld 5,5 respectievelijk 6,7 bedrijven per week.

Er zijn grote verschillen in aanbod vanuit de verschillende

Figuur 4.1 Aantal bedrijfsadvertenties per land

Figuur 4.2 Aantal algemene advertenties per land

landen. Figuur 4.1 geeft hiervan een beeld. Afgaande op het aanbod van bedrijven in Boerderij zijn Frankrijk, Duitsland, Denemarken en België de belangrijkste emigratielanden binnen Europa en is Canada dat buiten Europa. Er hebben zich enkele verschuivingen in het aanbod voorgedaan. Zo is het aanbod vanuit Denemarken met twee derde afgenomen, terwijl het aanbod uit bijna alle andere Europese landen is toegenomen, behalve uit Spanje. Ook het aantal bedrijfsaanbiedingen van buiten Europa laat voor bijna alle bekende emigratielanden een groei zien, met uitzondering van Brazilië en Nieuw-Zeeland. Canada steekt er echter hoog boven uit. Dit komt ook duidelijk naar voren in figuur 4.2, waarin de algemene advertenties zijn uitgezet naar emigratieland. Twee derde van de algemene advertenties heeft betrekking op Canada. Verder heeft een klein deel van de algemene advertenties betrekking op Frankrijk en Denemarken en in het afgelopen jaar op Duitsland, Polen en Portugal.

De ontwikkeling van het aanbod van bedrijven weerspiegelt in grote lijnen de in het vorige hoofdstuk geschetste ontwikkeling van de feitelijke emigratie van agrariërs naar de diverse landen. Kort samengevat komt dit erop neer dat Canada buiten Europa het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse agrariërs is en Frankrijk binnen Europa en dat Denemarken voorbijgestreefd is door Duitsland en België.

Toelichting bij figuur 4.1 en 4.2

BL = België	DK = Denemarken	BR = Brazilië
GB = Gr. Brittanië	PT = Portugal	VS = Verenigde Staten
DL = Duitsland	SP = Spanje	CA = Canada
PL = Polen	OE = Overig Europa	NZ = Nieuw-Zeeland
FR = Frankrijk		OV = Overige landen

5. Toekomstverwachtingen voor emigratie van agrariërs

De belangstelling voor emigratie wordt in belangrijke mate gevoed door negatieve ervaringen en verwachtingen ten aanzien van de bedrijfsontwikkeling in Nederland, of zoals een van de informanten het formuleerde: "Met elke aanscherping van produktie-beperkende maatregelen groeit de belangstelling voor emigratie".

Voor de toekomst kan een toenemende belangstelling voor emigratie onder agrariërs worden verwacht. Meer en meer krijgt de landbouw immers te maken met maatregelen, die de expansie van de bedrijven bemoeilijken. De beperkingen in het kader van de milieuwetgeving wegen hierbij het zwaarst. Maar ook beperkingen die voortkomen uit het ruimtelijke beleid doen hun invloed gelden. Zo leidt het voortgaande proces van onttrekking van grond aan het agrarisch gebruik voor niet-agrarische doeleinden in sommige gebieden tot een beperking van de uitbreidingsmogelijkheden. Daarbij komt dat de mogelijkheden voor bedrijfsverplaatsing naar Flevoland steeds kleiner worden. Dit houdt in dat enerzijds de vraag naar grond toeneemt en anderzijds het aanbod binnen Nederland verder zal afnemen.

Daartegenover staan toenemende mogelijkheden voor bedrijfsvestiging in het buitenland. Vooral de beschikbaarheid van grond en produktierechten tegen relatief lage prijzen als ook de minder stringente regelgeving lijken volgens de verkregen informatie een grote aantrekkingskracht uit te oefenen op de Nederlandse boeren en tuinders. De indruk bestaat dat Canada wegens het stabiele politieke en financieel-economische klimaat vooralsnog een belangrijke plaats zal blijven innemen in de totale agrarische emigratie vanuit Nederland. Het wordt echter niet uitgesloten geacht dat Canada voor melkveehouders minder aantrekkelijk wordt als gevolg van de vrijhandelsovereenkomst die met de Verenigde Staten en Mexico is gesloten. Dit zou onder meer minder bescherming van de zuivelmarkt in Canada kunnen gaan inhouden, met als effect dat melkveehouders er voor kiezen om in Europa te blijven. Ook voor de andere landen buiten Europa wordt geen groei van het aantal bedrijfsvestigingen verwacht.

Binnen Europa zal volgens de meeste informanten Frankrijk het belangrijkste emigratieland voor Nederlandse boeren en tuinders blijven. Daarnaast zal naar hun mening ook België aantrekkingskracht behouden, vooral voor intensieve veehouderij- en melkveehouderijbedrijven. Voor akkerbouwers lijken de meeste mogelijkheden te liggen in de voormalige DDR, omdat daar nog de ruimte is die men in Nederland ontbeert. Men verwacht dat de onzekerheden ten aanzien van vestiging aldaar in de komende jaren grotendeels zullen worden opgelost. Ook voor tuinders ziet men er goede mogelijkheden voor bedrijfsvestiging, vooral rond de grote steden.

Naast Duitsland zouden op wat langere termijn wellicht de Oosteuropese landen zoals Polen, Hongarije en sommige delen van de voormalige Sovjet-Unie interessante vestigingsgebieden voor Nederlandse boeren kunnen worden, omdat daar veel grond van staats- en collectieve bedrijven zal vrijkomen en er in deze landen onvoldoende kapitaal is om in de landbouw te investeren. De politieke en sociaal-economische situatie is in deze landen echter nog weinig stabiel. Ook de leefomstandigheden wijken sterk af van Nederland, zodat op korte termijn geen emigratie van betekenis naar deze landen mag worden verwacht. Vooralsnog ligt het meer voor de hand dat samenwerkingsverbanden worden overeengekomen en vormen van contractteelt tot ontwikkeling komen, waarbij Nederlandse ondernemers in die landen arbeidsintensieve produkten gaan telen, gebruik makend van de lage grondprijzen en arbeidskosten.

6. Slotbeschouwing

Nederland is klein en de ruimte voor agrarische ondernemers wordt blijkbaar voor velen te klein, gezien de gestegen belangstelling voor emigratie. Meer en meer worden de produktiemogelijkheden buiten Nederland in de plannen voor bedrijfsontwikkeling betrokken. De geconstateerde toename van de belangstelling voor emigratie kan voor een deel worden toegeschreven aan de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa. Geconstateerd moet echter worden dat de verwachtingen waarschijnlijk te hoog gespannen zijn geweest. De afstand tussen Nederland en de oostelijke deelstaten van Duitsland mag dan goed te overbruggen zijn en er mag dan wel veel ruimte zijn, maar daarmee zijn nog lang niet alle problemen opgelost. Emigratie naar welk land dan ook raakt zowel het bedrijf als het gezin tot in de kern en vraagt daarom om een zorgvuldige besluitvorming. Het specifieke van emigratie van agrariërs vergeleken met vele andere beroepsgroepen is dat er veel kapitaal mee gemoeid is dat in Nederland wordt vrijgemaakt en weer in het nieuwe bedrijf wordt vastgelegd. Daardoor is er na een eenmaal genomen beslissing nauwelijks een weg terug of slechts tegen hoge kosten. In het besluitvormingsproces kunnen daardoor financieel-economische en agrarische aspecten soms te veel de boventoon voeren ten koste van meer persoonlijke zaken. Uit het onderzoek van Hillebrand als ook uit de tijdens deze studie verkregen informatie blijkt echter dat juist de meer persoonlijke zaken vaak een belangrijke rol spelen bij de definitieve keuzes die worden gemaakt en ook mede het succes van een emigratie bepalen. Daarom is het van belang dat er deskundige voorlichting wordt gegeven over alle aspecten van emigratie. Op dit moment is dergelijke informatie vooral voorhanden voor de emigratielanden buiten Europa. Dit betreft onder andere brochures uitgegeven door het Emigratiebestuur/Nederlands Migratie Instituut en verslagen van studiereizen, waarin emigratieconsulenten niet alleen de positieve kanten van emigratie naar diverse landen belichten, maar ook nader ingaan op problemen die men daarbij kan ondervinden (Emigratiebestuur, 1989, 1990, 1991). Ook sommige makelaars beschikken over uitvoerig informatiemateriaal over landen buiten Europa, vooral toegespitst op Canada. Daarentegen is over de landen binnen Europa bij de maatschappelijke en overheidsorganisaties niet zoveel relevante informatie voorhanden. Sinds kort is gedeeltelijk in deze leemte voorzien doordat andere organisaties brochures over agrarische emigratie naar Frankrijk en de voormalige DDR hebben samengesteld. De daarin opgenomen informatie beperkt zich echter in hoofdzaak tot op het bedrijf gerichte aspecten van emigratie (Kersten, 1991; De Nederlands-Duitse Kamer van Koophandel, 1991). Dit tekort aan informatie ten behoeve van emigratie naar landen binnen Europa is het

gevolg van het feit dat de eerder genoemde maatschappelijke en overheidsorganisaties ten aanzien hiervan formeel geen taak hebben. Gezien het feit dat het merendeel van de (agrarische) emigranten verhuist binnen Europa zou het een goede zaak zijn, wanneer er meer op emigratie toegespitste informatie over de diverse Europese landen beschikbaar zou komen. In dit kader zou het ook aanbeveling verdienen om een meer volledige statistiek over migratie op te zetten.

Tot slot kan worden opgemerkt dat er tot nu toe weinig onderzoek is gedaan naar de problemen die agrarische emigranten ondervinden in het buitenland, zowel bij de bedrijfsontwikkeling als daarbuiten. Wat zijn de achtergrondfactoren voor het succes van de een en het mislukken van de ander? Het zou aanbeveling verdienen dit nader te onderzoeken om op basis hiervan potentiële emigranten beter te kunnen begeleiden.

Literatuur

- Informatie over Emigratie: Australië
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1989
- Informatie over Emigratie: Canada
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990
- Informatie over Emigratie: Nieuw-Zeeland
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990
- Agrarisch Handboek Canada
Den Haag, Emigratiecentrales/Bureau van het Emigratie Bestuur,
1990
- Agrarisch Handboek Nieuw-Zeeland
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990
- Het agrarisch programma Canada
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990
- Wie doet wat voor migranten
Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1991
- Een baan of stage in het buitenland
Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1991
- Boeren in het Oosten van Duitsland
Berlijn, De Nederlands-Duitse Kamer van Koophandel, 1991
- Binder, ledenblad Nederlands Agrarisch Jongeren Contact
Themanummer Migratie; december, 1991
- Broekhuis, R., E. de Haan, T. Sebens
Als Nederlandse melkveehouders emigreren naar Frankrijk; voorbe-
reiding op de nieuwe omgeving
Dronten, STOAS, 1991
- Buyse, F.P.M.
Nederlandse landbouwers in Brazilië, Perspectieven in een toon-
aangevende landbouwnatie
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1989
- Elferink, J.W.P.
Het Nederlands emigratiebeleid in de jaren '50 en '60
Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1991

LITERATUUR (vervolg)

Hillebrand, J.H.A.
Boeren en Emigratie
Den Haag, LEI, 1989

Kersten, J.H. e.a.
Boeren in Frankrijk
Den Haag, Nederlands-Franse Kamer van Koophandel, 1991
Arnhem, Heidemij Vastgoeddiensten BV, 1991

Overweg, A. J.
Melken of gemolken worden; de emigratie van Nederlandse boeren
naar Canada en Texas; Verslag van een oriëntatiereis
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1988

Overweg, A. J.
Emigratie naar Nieuw-Zeeland: Ja, maar ... en toch!
Verslag van een oriëntatiereis Nieuw-Zeeland
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Volkers, J.
"You're welcome...!" Verslag van een oriëntatiereis Canada
Den Haag, Nederlands Migratie Instituut, 1990

Diverse artikelen in:

Elders, Periodiek over emigratie
Den Haag, Emigratiebestuur

Boerderij, onafhankelijk weekblad voor de landbouw
Doetinchem, Uitgeverij Misset

Oogst, Weekblad van de drie Centrale Landbouworganisaties
Den Haag, Stichting CLO-pers

Agrarisch Dagblad
Zwolle, Uitgeverij Misset

Literatuur

Informatie over Emigratie: Australië

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1989

Informatie over Emigratie: Canada

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Informatie over Emigratie: Nieuw-Zeeland

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Agrarisch Handboek Canada

Den Haag, Emigratiecentrales/Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Agrarisch Handboek Nieuw-Zeeland

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Het agrarisch programma Canada

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Wie doet wat voor migranten

Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1991

Een baan of stage in het buitenland

Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1991

Boeren in het Oosten van Duitsland

Berlijn, De Nederlands-Duitse Kamer van Koophandel, 1991

Binder, ledenblad Nederlands Agrarisch Jongeren Contact

Themanummer Migratie; december, 1991

Broekhuis, R., E. de Haan, T. Sebens

Als Nederlandse melkveehouders emigreren naar Frankrijk; voorbereiding op de nieuwe omgeving

Dronten, STOAS, 1991

Buyse, F.P.M.

Nederlandse landbouwers in Brazilië, Perspectieven in een toonaangevende landbouwnatie

Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1989

Elferink, J.W.P.

Het Nederlands emigratiebeleid in de jaren '50 en '60

Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1991

LITERATUUR (vervolg)

Hillebrand, J.H.A.
Boeren en Emigratie
Den Haag, LEI, 1989

Kersten, J.H. e.a.
Boeren in Frankrijk
Den Haag, Nederlands-Franse Kamer van Koophandel, 1991
Arnhem, Heidemij Vastgoeddiensten BV, 1991

Overweg, A. J.
Melken of gemolken worden; de emigratie van Nederlandse boeren
naar Canada en Texas; Verslag van een oriëntatiereis
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1988

Overweg, A. J.
Emigratie naar Nieuw-Zeeland: Ja, maar ... en toch!
Verslag van een oriëntatiereis Nieuw-Zeeland
Den Haag, Bureau van het Emigratie Bestuur, 1990

Volkers, J.
"You're welcome...!" Verslag van een oriëntatiereis Canada
Den Haag, Nederlands Migratie Instituut, 1990

Diverse artikelen in:

Elders, Periodiek over emigratie
Den Haag, Emigratiebestuur

Boerderij, onafhankelijk weekblad voor de landbouw
Doetinchem, Uitgeverij Misset

Oogst, Weekblad van de drie Centrale Landbouworganisaties
Den Haag, Stichting CLO-pers

Agrarisch Dagblad
Zwolle, Uitgeverij Misset

Bijlage 1 Organisaties betrokken bij emigratie van agrariërs

In 1991 is de taakverdeling en de werkwijze van de organisaties en instellingen die zich bezig houden met migratie ingrijpend gewijzigd. In het volgende zal kort worden ingegaan op de verschillende organisaties. Deze informatie is voor een belangrijk deel ontleend aan de brochure "Wie doet wat voor emigranten" van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Nederland Migratie Instituut (NMI)

In het NMI werken dertien maatschappelijke organisaties die met migratie in brede zin te maken hebben samen, waaronder de vier Emigratiecentrales, die zich al enige decennia bezig houden met emigratie. Op deze organisaties zal hierna nader worden ingegaan. Verder zijn binnen het NMI organisaties vertegenwoordigd die gericht zijn op remigratie en migratie van vluchtelingen. Ten aanzien van emigratie richt het NMI zich tot nu toe op de landen buiten Europa. De hoofdtak van het NMI is individuele voorlichting en begeleiding van migranten. Naast een hoofdkantoor in Den Haag heeft het NMI enkele regionale vestigingen.

Internationale Organisatie voor Migratie (IOM)

IOM is een internationale organisatie. Het kantoor van IOM in Nederland is belast met de centrale informatievoorziening op het gebied van migratie, zoals de ontwikkeling van audiovisueel en schriftelijk voorlichtingsmateriaal. IOM is voorts belast met de behandeling van aanvragen voor remigratie regelingen voor in Nederland verblijvende allochtonen. IOM-Nederland heeft in Den Haag een bibliotheek en een documentatiecentrum, die voornamelijk zijn gericht op landen buiten Europa.

Directie voor de Migratie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

De Directie voor de Migratie is verantwoordelijk voor het migratiebeleid van de rijksoverheid. Dit komt onder meer tot uiting in de besluitvorming rond remigratieuitkeringen en subsidieverlening en de toezichthoudende taak van de directie op de bestedingen van IOM en NMI. In landen waar vandaan veel buitenlanders komen en/of weer naartoe vertrekken heeft de directie vertegenwoordigers, verbonden aan Nederlandse ambassades of consulaten.

Emigratiecentrales

De oorsprong van de maatschappelijke emigratieorganisaties ligt in de jaren vijftig, toen grote aantallen Nederlanders emigreerden om hun geluk elders te beproeven. Het gaat hierbij om de volgende organisaties:

- de Algemene Emigratie Centrale (AEC)
- de Christelijke Emigratie Centrale (CEC)
- de Katholieke Emigratie Centrale (KEC)
- de Gereformeerde Emigratie Stichting (GES)

Deze organisaties werken onderling samen in het Orgaan van Overleg en Samenwerking en hebben samen met de Directie voor de Migratie zitting in het Emigratiebestuur. Tot voor kort verzorgde het Bureau van het Emigratiebestuur de informatievoorziening over emigratie naar landen buiten Europa. Deze taak is nu overgenomen door een overlegverband, waarin de Directie voor de Migratie het NMI en het IOM participeren. Verder zijn de regionale emigratieconsulenten, die een directe binding hadden met de emigratiecentrales nu ondergebracht bij het NMI. Daarmee hebben de centrales een belangrijke taak verloren en mede hierom is nu sprake van een heroriëntatie op doel en functie van de organisaties. Onder meer wordt gezien in hoeverre weer inhoud kan worden gegeven aan de functie die deze organisaties vanouds vervulden voor agrarisch Nederland.

Landbouworganisaties

De landbouworganisaties voeren geen structureel beleid ten aanzien van emigratie van agrariërs. Wel worden ze hiermee geconfronteerd omdat binnen verschillende geledingen van de organisaties gevraagd wordt om informatie en voorlichting over emigratie en emigratielanden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Sociaal-Economische Voorlichtingsdiensten, de landbouwboekhoudbureaus en de afdelingen grond- en pachtzaken. Vaak wordt op persoonlijke basis informatie verschaft. Overigens wordt verwezen naar de voornoemde instanties of naar particuliere bemiddelingsbureaus en makelaars.

Particuliere bemiddelingsbureaus en makelaars

Bij emigratie van agrariërs zijn meestal ook particuliere bemiddelingsbureaus en makelaars betrokken. Daarbij gaat het om een gevarieerde groep bedrijven, uiteenlopend van boeren die als nevenactiviteit andere boeren begeleiden bij emigratie tot ondernemingen in vastgoedbeheer. Het merendeel is makelaar in onroerend goed en in meer of mindere mate gespecialiseerd in de agrarische makelaardij en daarmee ook betrokken bij emigratie. Ten dele gaat het om buitenlandse makelaars die actief zijn op de Nederlandse markt. In het algemeen werken de makelaars met vaste contactpersonen in het buitenland. Omgekeerd geldt dit ook voor de buitenlandse makelaars. Voor sommige makelaars is vooral het vrijkomende bedrijf in Nederland van belang, anderen hebben ook zakelijke belangen bij de verkoop van het bedrijf in het buitenland. In samenhang daarmee loopt ook de aard en omvang van de bemiddeling door de makelaars sterk uiteen, van een hoofdzakelijk op de verkoop van een bedrijf gerichte benadering tot een volledige begeleiding van het gezin tot in het buitenland. In het laatste geval wordt niet alleen aandacht besteed aan de financiële aspecten van de bedrijfswisseling maar ook aan de persoonlijke aspecten voor de boer en zijn gezin en kan men soms ook na emigratie terugvallen op de diensten van het bemiddelende bedrijf.